

EGY DOKTORÁTUS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON AZ 1920-AS ÉVEKBŐL

Orosz Gábor

Debreceni Egyetem, Neveléstudományok Intézete

Pénzes Dávid

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Neveléstudományi Doktori Iskola, doktorjelölt*

Bevezetés

Prohászka – egyes kéziratári és levéltári forrásokban *Prochaska* – Lajos a hazai neveléstörténet-írás homlokterébe került az utóbbi években. Olyan tudós, aki 1948 után politikai okokból már nem taníthatott, szövegei nem jelenhettek meg, és lényegében véve 1989-ig nem is jelent meg sem róla, sem tőle tudományos szöveg.¹ Az 1989-es fordulatot követően többek között a hazai pedagógiai és filozófiai közélet, valamint az új történeti kutatások megindulása is újra felfedezte „elfeledett” öregeit és – ha felemásan is, de – megkezdődött az életművek feldolgozása (*Prohászka* esetében lásd például *Tőkéczi*, 1992; *Lackó*, 1998; *Perecz*, 2001, 2007, 2008 stb.; *Orosz*, 2004, 2012; *Mikonya*,

¹ Kivételt jelent az 1963-ban bekövetkezett halálakor egy Sz. J. monogrammal aláírt nekrológ (véltetően Szarka József, a *Pedagógiai Szemle* szerkesztője) *Prohászka Lajos (1897–1963)* címmel a *Pedagógiai Szemle*, **13.** 1963. 9. sz., a 815. oldalon és egy három oldallal megkurtított tanulmány a *Humanizmus és forradalom. Töredék a szofisztika történetéből* című írás a *Magyar Pedagógia*, **63.** 1963. 4. sz. 405–424. oldalakon. Ugyanakkor a neveléstudomány vezetői ismerték, tudtak róla, számon tartották és egyesek – többek között Szarka József, aki 1962-től volt az OPI főigazgatója – ahol tudták segítették őt.

2010),² valamint ezzel párhuzamosan a szövegek digitalizálása, ezzel is tovább segítve a recepciót.³

Jelen tanulmányunk célja, hogy bemutassa egy tehetséges fiatalember tudományos pályájának indulását, karrierjének kezdetét.

Prohászka Lajos doktori szigorlatára – amelynek keretén belül a dolgozatát is megvédte – 1920. július 28-án került sor.⁴ Olyan korszakban tette ezt, melyet mind világtörténelmi, mind hazai történeti szempontból fordulópontnak tekinthetünk. Az I. világháború, majd a trianoni békeszerződés, az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság több vonatkozásban is mélyen érintették a már fiatalon is konzervatív gondolkodót. Érzékenyen szemlélte a társadalmi változásokat: a korábbi társadalmi és gazdasági rend megváltozását, erről tanúskodnak napló-bejegyzései. Tudományos pályájának indulását pedig meghatározták a háború anyagi következményei is: például a papírhány és ennek a doktori dolgozat leadására gyakorolt közvetlen hatása.

A jelen tanulmány elkészítéséhez elsődleges forrásként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyv- és Kézirattárának (ELTE EKK), az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltárának (ELTE EL), valamint a Pécsi Tudományegyetem Levéltárának (PTE EL) anyagai szolgáltak. De nagy haszonnal forgattuk azokat a szövegeket is, amelyek a kvalifikációtörténet (*Vincze*, 2011) és a felsőoktatás általános történetével foglalkoznak (*Ladányi*, 2000), valamint az intézménytörténettel (például *Sinkovics*, 1985), illetve a hazai neveléstudomány intézményesülésével foglalkozó munkákat (*Ballér*, 1992; *Kelemen*, 1992; *Németh* és *Pukánszky*, 1997; *Németh*, 2001, 2003, 2004).

A budapesti Magyar Királyi Egyetem doktoráltatási rendje

A honi és nemzetközi tudományos életben – és magának a szaktudománynak az életében is – megkülönböztetett figyelem fordítódik az utánpótlás képzésére. A tudóssá válás mindenkor – politikai rendszerektől független (vö. *Brezsnyánszky*, 2007; *Péntes*, 2013; *Bársony*, 2014) – első lépése a doktori fokozat megszerzése. A hazai pedagógiai tudományos életben meghatározó volt *Lubricht Ágost*, aki első világi professzorként gyakorlatilag megteremtette az egyetemi neveléstudomány alapjait (*Németh*, 2005. 8.5. fejezet).

A pesti bölcsészkar doktorálási rendjének első – általunk fellelt – változata az 1892. évi szabályzat volt. Ezt követően 1901-ben és 1915-ben jelent meg az

² A témáról részletesebb összefoglalást közöl *Golnhofer* (2004).

³ *Orosz Gábor* szerkesztésében digitalizált, pedagógiai szempontból releváns szövegek (a digitális megjelenés dátumát adjuk meg): *Prohászka*, 2004a, 2004b, 2008, 2011, 2013; *Orosz*, 2008.

⁴ ELTE EL 8/I. Bölcsészdoktori szigorlatok jegyzőkönyvei 3. kötet 1913/14–1924/25. 74. o.

eredeti újabb, apróbb módosításokat tartalmazó változata.⁵ Ezenkívül a bölcsész-kari doktorálás szabályairól a *Laky Dezső-féle* gyűjtemény (1926) áll rendelkezésre.

A doktori fokozat megszerzésének első lépése – azaz az eljárás első hivatalos eseménye –, hogy a jelölt a kari dékánhoz folyamodványt nyújt be, melyhez mellékeli a születési bizonyítványát vagy keresztlevelét, tanulmányaival bővített életrajzát, melyeket érettségi bizonyítvánnyal, egyetemi/főiskolai végzettséget igazoló végbizonyítvánnyal (abszolutórium) igazol. *Prohászka Lajos* végbizonyítványát 1919. november 12-én állították ki.⁶ A szabályzat 6.§-a alapján az egyetemi tanulmányoktól eltekintettek abban az esetben, ha valaki kiterjedt szakmai, szakirodalmi munkásságával bizonyítani tudta alkalmasságát. Egy 1919-ben hozott módosítás értelmében, akik tanárképzőt végeztek, és az *Apponyi-kollégium*⁷ tagjai voltak, valamint letették a középiskolai érettségi vizsgát, a tanárképző intézeti tanári szakokból doktorálhattak (*Laky*, 1926. 285. o.). A szabályzat 8.§-a kimondja, hogy doktori szigorlatot egy fő tárgyból és két melléktárgyból kell letenni.⁸ *Prohászka* fő tárgya a Paedagógia volt, kérdezője *Finácz Ernő*, melléktárgyai Philosophia, kérdezője *Pauler Ákos*, valamint Görög philologia, kérdezője *Hegedüs István*. Mindhárom tárgyból cum laude minősítést kapott.⁹ A 10.§ szerint a doktori disszertáció témája, valamint a doktori szigorlat fő tárgya meg kellett, hogy egyezzen. A doktori szigorlatok esetében a pedagógia fő-, illetve melléktárgyként való felvétele nem tartozott a 19–20. század fordulóján sem a legnépszerűbb tárgyak körébe. Ezt támasztják alá azok a kutatások (*Németh*, 2005. 225. o. 6. táblázat; valamint *Vincze*, 2011. 104. o.), amelyek a pedagógia tudományos életben elfoglalt helyét, presztízsét próbálják meghatározni.

A doktori disszertációk benyújtásának formai követelményét a szabályzat 11.§-a szabályozta (függetlenül a kiadás dátumától). Az 1898-ban Budapesten kiadott

⁵ A tanulmány készítése során nem végeztünk részletes filológiai vizsgálatokat. Itt tartozunk köszönetet mondani *Fecz Ágnes*nek és *Vajda Henrik*nek az Országos Széchényi Könyvtár két – digitális – könyvtárosának, akik rendelkezésünkre bocsátották mindhárom bölcsészdoktori szigorlati szabályzatot. Valamint köszönettel tartozunk *Seres Judit*nak (Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Könyvtár) a *Laky Dezső-féle* kötet digitalizálásáért és rendelkezésünkre bocsátásáért.

⁶ Bölcsészettudományi Végbizonyítványok 1920–21 ELTE Egyetemi Levéltár 2C11-13. 5. sz.

⁷ A kollégiumról részletesebben l.: *Tóth*, 1992.

⁸ Mindhárom doktori szabályzat (és a *Laky-féle* gyűjtemény is) tartalmaz egy *Függelék*et, amely tantárgycsoportokban meghatározza a fő tárgyat (számmal jelölve) és (a)–(b) pontokba szedve a melléktárgyakat. A pedagógia fő tárgy esetében – mindhárom szabályzat megegyezik ebben – (a) filozófia (b) ókori, középkori vagy újkori egyetemes történelem tantárgyak voltak a „rendes” tantárgy, de ettől el lehetett térni.

⁹ ELTE EL Bölcsészdoktori szigorlatok jegyzőkönyvei 8/1. 3. kötet 1913/14–1924/25. 74. o. – 1921. év 45. bejegyzés

szabályzat¹⁰ 11.§-a alapján 50 kinyomtatott példányban kellett beadni a disszertációt. A 26.§-ban részletezték a szigorlati díjakat, amely négy tételből állt: (1) a bíráló díjából (húsz forint), (2) a szóbeli vizsgálat díjából (negyven forint), (3) a fölvatás díjából (negyvenöt forint) és végül (4) a kari pedellust megillető egy-egy forintból minden díj után. Az 1901-ben Kolozsvárott kiadott szabályzat¹¹ 11.§-a 80 kinyomtatott példányban határozta meg a beadandó disszertáció mennyiségét. A 26.§ értelmében negyven koronát kellett befizetni a doktori értekezés bírálataért, nyolcvan koronát a szóbeli vizsgáért és kilencven koronát a felavatásért. Természetesen a kari pedellust megillető, díjanként két-két korona ezután sem maradt el. A kolozsvári egyetemen kiadott szabályzat azért lehet releváns a mi történetünk szempontjából, mert a pesti és a kolozsvári bölcsészettudományi kar doktori szabályzata megegyezett. Az 1915-ben Budapesten kiadott előírás¹² 11.§-a már 100 nyomtatott példány beadását követeli meg. A díjak az 1901-ben kiadott szabályzathoz képest nem térnek el, „mindössze” 20 fillérrel nőtt a doktorrá avatás díja, amelyet mindegyik szabályzat esetében előre kellett befizetni.¹³ Mivel ekkoriban, azaz 1919 körül *Prohászkaék* még csak édesanyja – egykori vámtisztő – nyugdíjából tartották el magukat, feltételezhető, hogy ez az összeg gondot okozott a számukra.

Ahogy arról már a bevezetőben szó esett, a doktorálás szabályait is módosította a háború okán kialakult papírhelyzet (nyomdaköltségek megemelkedése és a papírhány), így a korábbi szabályokkal ellentétben *Prohászka*knak nem kellett nyomtatva beadnia munkáját. A szabály módosítása az 1917–18-as tanévben történt, a betérjesztés 1917. december 7-én érkezett, és még ugyanazon év december 22-én a levéltárban elhelyezték az iratokat.¹⁴ A módosítást *Siegescu József*¹⁵

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, Raktári jelzet: 211.515.

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, Raktári jelzet: 206.513.

¹² Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, Raktári jelzet: 205.633.

¹³ A *Laky*-féle kötet 26.§-a ezúttal is a díjszabást ismerteti, amely – az infláció következtében – jelentősen megrágult: „a doktori értekezés bírálataért 397.800 K, a szóbeli vizsgálatért 816.000 K, a fölvatásért 925.000 K. Minden egyes díjhoz a kari pedellus számára 10.200 K díj járul” (*Laky*, 1926. 289. o.).

¹⁴ ELTE EL 8/b A Dékáni Hivatal iktatott iratai. 28. doboz, 1917/18. Iktatószám: b51.

¹⁵ *Siegescu József* (1873. augusztus 29. Székás, Krassó vármegye [ma Krassószerék] – 1931. november 12. Budapest): görög katolikus pap, irodalomtörténész, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő. 1898-ban magyar-latin szakos oklevelet szerzett. 1910-ben nyilvános rendkívüli tanárrá, majd 1911. július 8-án – *Apponyi Albert* minisztersége idején – a román nyelv és irodalom nyilvános rendes tanárává nevezték ki. A román nyelvű tanítóképző intézetek állandó miniszteri biztosa és szakfelügyelője lett. 1919-ben a Magyarországon élő oláhok (románok) ügyeivel foglalkozó kormánybiztos. 1921–23 között a Bölcsészettudományi Kar dékánja. 1927-ben nyugdíjazták. Forrás: *Almanach...*, 1917. 78. o. és *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Siegescu.html> (Letöltés: 2014. 07. 05.)

terjesztette be, aki a bölcsészkar nyilvános rendes tanára volt. Javaslata szerint: „A háboru a papírt és a nyomdai költségeket oly horribilis módon emelte, hogy a tanárjelöltek a doktori értekezések kinyomását alig bírják el”. Ezért a dokumentumban javasolja, hogy „a bölcsészeti doktori szigorlati szabályzat 11.§-a a háboru tartalmára és a békekötéstől számítva még két évig hatályon kívül helyeztessék”. Indoklása szerint a szabályzat 9.§-a a szigorlat alapjának a diszsertációt teszi meg, aminek – véleménye szerint – a bírálatát a bírálók el tudják készíteni a kéziratok alapján is (12.§).¹⁶

Egyetemi tanulmányai – érdeklődése a naturalizmus iránt

Prohászka Lajos 1915. szeptember 21-én iratkozott be a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetemre. Tanulmányait görög-latin-filozófia szakos hallgatóként kezdte meg. Az I. világháború miatt – bár eredetileg 1918–19-es tanév második félévének végén abszolválna – 1919. november 12-én szerezte meg az abszolutóriumot.¹⁷ Pályája kezdetén legalább négy terület felé orientálódott, érdekelték a művészetek és a művészetelmélet, a filozófia, a klasszika filológia, valamint a pedagógia. Erősen kötődött a görög-latin nyelven keresztül az ókori műveltséghez.

Már egyetemi tanulmányai első félévében hallgatta *Fináczy Ernőt*, aki 1901-től 1930-as nyugalomba vonulásáig az egyetem pedagógia professzora volt, és akinek hatására komolyabban kezdett foglalkozni a pedagógiával. A második tanévben is hallgatta a professzor előadásait, ezúttal *Comenius*-ről, valamint *Imre Sándort*, aki magyar neveléstörténetet adott elő.¹⁸ Művészeti tanegységeket is felvett, de nem sikerült teljesítenie, így az első évek után abbahagyta ilyen irányú tanulmányait.

A fiatal *Prohászka* nem is sejtette, hogy az 1917-es év milyen fordulatokat tartogat számára. Ebben az évben – az 1916–17-es tanév második félévében – 18. századi neveléstörténetet hallgatott *Fináczy*-nál, és a következő tanévben (1917–18) pedagógiai pályadíjat nyert.¹⁹ 1917 őszén kezdett *Rousseau*-val és *Montaigne*-nyal foglalkozni, naplójában egyre több bejegyzés található a naturalistákról, ugyanakkor *Rabelais* ekkor még kimarad a sorból.²⁰ Még ugyanabban az évben *Rousseau*-ról írt dolgozatot, majd 1917. szeptember 15-én ezt írta

¹⁶ Ezt a változtatást – *Jászi Oszkár* kormánybiztosra is hivatkozva – 1919. szeptember 18-án a Kari Tanács megerősítette. ELTE EL BTK Kari Tanácsai Jegyzőkönyvek, 8/a 52. köt. 1919/1920.

¹⁷ ELTE EL 8/l. Bölcsészdoktori szigorlatok jegyzőkönyvei 3. kötet 1913/14–1924/25. 74. o.

¹⁸ *Prohászka* egyetemi előmenetelének adatait az EKK Ms F 103/X/2 számon található indexéből vettük.

¹⁹ Erről maga *Prohászka* sem ír részletesebben az életrajzában. ELTE Levéltár BTK-1398. Dsz. Önéletrajz.

²⁰ EKK Ms F 103/X/7/d/1 – Napló, 7. könyvecske.

naplójába: „Kár, hogy a naturalizmusnak nincs igaza”.²¹ Meglehetősen fiatalon jutott erre a következtetésre, melyet később a doktori disszertációjában részletesen is kifejtett. Az 1917–18-as tanév első feléve folyamán *Fináczy*nál hallgatta a magyar közoktatás szervezetéről szóló előadást, a következő félévtől pedig szintén egy *Fináczy* előadássorozat hatására behatóbban kezdett foglalkozni *Herbart*tal.²² *Fináczy* és *Prohászka* ekkorra kialakuló mester-tanítvány viszonyának, mintegy „következményeként” 1917-től hat éven át *Fináczy* fizetés nélküli tanársegédjeként dolgozott (vö. *Orosz Gábor* kísérfírását *Fináczy*, 2009 és *Orosz*, 2010).

A pedagógiai naturalizmus pályázatát először 1914/15-ös tanévben írta ki a bölcsészeti kar, és még háromszor hirdette meg *A paedagogiai naturalizmus történeti és kritikai tárgyalása* címmel, jutalma 200 korona. A mindenkori határidő március 31. volt, az utolsó 1918-ban. A paedagogiai naturalizmusról szóló egyetemi pályázati dolgozatát 1918. április 4-én fejezte be.²³ Tizenegy nappal később népfölkelői feladatra²⁴ alkalmatlannak nyilvánították (ebben a döntésben vélhetően szerepet játszott 167 cm-es magassága is).

Az 1918. október 30-án kitört őszirózsás forradalom idején lezajlott eseményekről elítélőleg írt a naplójában. Szemlélődőként maga is részt vett az Országház előtti tüntetésen.

Az 1918–19-es egyetemi tanév *Prohászka* és társai számára meglehetősen zaklatott lehetett. Feszültségekkel terhes a végbizonyítvány megszerzése is, bizonytalan és nehézkes az álláshoz jutás. Ami a tanulmányait illeti: a tanév első félévében *Fináczy*nál felvette a *Didaktika* című tárgyat és a *Pestalozziról* szóló kurzust.²⁵ 1919 februárjában, azaz a tanév második félévének elején felfüggesztették az egyetemek autonómiáját, és *Jászi Oszkár* kormánybiztos lett. Naplója tanúsága szerint 1919 májusában felkereste *Mannheim Károlyt* és *Fogarasi Bélát*, hogy álláshoz és ezzel megélhetéshez jusson. Bejegyzése szerint legfeljebb könyvtárosi feladatra tartották alkalmasnak, amitől rendkívül elkeseredett.²⁶

²¹ EKK Ms F 103/X/7/d/1 – Napló, 7. könyvecske.

²² EKK Ms F 103/VII/17 és EKK Ms F 103/VII/19 – egyetemi jegyzetek, olvasmányjegyzetek egyetemista korából, valamint EKK Ms F 103/IX/2 – indexe. *Herbart* munkássága *Prohászka* számára mindvégig fontos marad. Tanára, *Fináczy Ernő* neoherbartista szemlélete számára is meghatározó lesz mind a tanárképzési gyakorlatában, mint pedig szakírói munkásságában. L. például: a középiskolás tanároknak íródott *Az oktatás elmélete* c. munkáját (2011).

²³ EKK Ms F 103/X/7/d/1 – Napló, 7. könyvecske.

²⁴ Vö. 1886. évi XX. törvénycikk a népfölkelésről, valamint az 1889. évi VI. törvénycikk a véderőről.

²⁵ EKK Ms F 103/IX/2 – Index.

²⁶ *Mannheim Károlyt* – vagy külföldi publikációkban *Karl Mannheim* – a tanácsköztársaság idején nevezik ki a Bölcsészkar Tanárképző Főiskolájának filozófiai előadójává. Ekkor *Fogarasi* pedig mint népbiztos a főiskolai ügyek vezetője tevékenykedik. A tanácsköztársaság bukása után mindketten emigrálnak.

1919 kora nyarán befejezte egyetemi tanulmányait, szigorlati jegye ötös lett. Ezután is megmaradt filozófiai, illetve pedagógiai érdeklődése. Tanulmányai alatt nemcsak az indexébe felvett egyetemi foglalkozásokból, az oktatók személyének megválasztásából – egyre inkább *Fináczy* és *Pauler Ákos* – következtethetünk erre, de olvasmányaiából,²⁷ vásárolt könyveiből²⁸ is. Ezeknél a többséget kitevő szépirodalmi művek mellett a szakmai tartalmúak közül jelen vannak a gondolati-filozófiai és a pedagógiai olvasmányok is.²⁹ A magyar mellett, a németen kívül olvasott és írt francia nyelven is. A tudományos társaságok tevékenységéről a '20-as évek elején kezdett tájékozódni, a Magyar Filozófiai Társaság és a Magyar Paedagogiai Társaság tagja lett, de a későbbiekben a Magyar Történelmi Társulat munkája iránt is érdeklődött. Már a tudományos pályára való készülés szempontjából is fontos volt számára a társasági tagság, és a későbbiekben is az egyik legmeghatározóbb tevékenysége lett szakmai életének.

A pedagógiai naturalizmus kritikája

Prohászka doktori disszertációja három példányban maradt fenn.³⁰ Az első ismert változat 1918-ból származik, amely – a későbbi, megvédett szöveghez képest – alcímekkel (címsorokkal) pontosan tagolt. Ez az a bizonyos, korábban már említett, *Pauler*-díjban – névadó: *Pauler Tivadar* – részesült pályamunka. Bár nyomtatásban végül sohasem jelent meg,³¹ az 1933 és 1936 között kiadott *Pedagógiai Lexikonban* a disszertáció anyagát felhasználva készítette el a *Naturalizmus* szócikket.³²

²⁷ EKK Ms F 103/X/7/d/8 – Jegyzetek olvasmányaimból – I–IV. füzet.

²⁸ EKK Ms F 103/X/7/d – Noteszek, jegyzetek, naplók.

²⁹ EKK Ms F 103/X/7/d/10 – Beszerzendők lajstroma.

³⁰ A beadott, megvédett disszertáció az EKK MS F 103/II/3 – 89 oldal és jegyzetek – Egyetemi doktori értekezés jelzeten érhető el. A pályaműként benyújtott anyagok pedig: EKK Ms F 103/II/2/1 – A paedagógiai naturalizmus 1918. Budapest. Egyetemi pályatétel – k. m. aláírt. 125 oldal 21×15 cm lapokon és EKK Ms F 103/II/2/2 – A paedagógiai naturalizmus történeti és kritikai tárgyalása – egyetemi pályamunka jelisével – k. m. 1–67., 68–150. o. 2 kemény-borítással bekötött füzet.

³¹ A doktori disszertációt 2012-ben digitalizáltuk. Jelen tanulmányban az eredeti, 1920-as dátumot szerepeltetjük de a kéziratban lévő digitalizált szöveg oldalszámait adjuk meg.

³² *Fináczy Ernő*, *Kornis Gyula* és *Kemény Ferenc*, valamint csehszlovákiai és más külföldi pedagógusok közreműködésével és szerkesztésében jelent meg a *Pedagógiai Lexikon*. *Prohászka Lajos* is aktívan közreműködött a lexikon szócikkeinek elkészítésében, valamint sokat segített *Fináczy*nak is. A *Prohászka* által írt *Naturalizmus* szócikk (344–349. o.) egy filozófiai bevezetővel indít, majd a 345. oldaltól részletesen ír a pedagógiai naturalizmusról. Ebben a szócikkben tömören összefoglalja a disszertációjában olvashatókat. II. rész. Révai Irodalmi Intézet kiadása, Budapest, 1936. 1–964. o.

Nem csak a lexikon szócikkénél használta fel korai munkáját a szerző, hanem későbbi munkáinál, egyetemi előadásainál is.³³

Az 1918-ban írt nyertes pályamunka, majd az 1920-as disszertáció még nem a sprangeri értelemben vett klasszikus kultúrfilozófiai alapokon íródik, noha egy sajátos kultúrfilozófiai elmélet az alapja, amelynek kulcsfogalmai az egymással ellentétben álló, önmagát építő természet és az ember által alkotott *kultúra*. Olyan gondolkodásmód, szellemiség ez, amely anélkül, hogy egyáltalán ismerné a kultúrfilozófiát és az abból épülő pedagógiát, képes arra, hogy azt megismerje, befogadja és kiépítse saját kultúrpedagógiáját. *Prohászka Lajos* a későbbiekben megismerte, tanulmányozta a kultúrfilozófiát, meg is kezdte felépíteni saját rendszerét, de ez – elsősorban a történelmi események és azok politikai következményei miatt – valójában sohasem készült el. Ennek a kultúrfilozófia-kultúrpedagógia megismerése szempontjából fontos történetnek a feltárása egy későbbi önálló kutatás témája lehet.

Mielőtt az írásról magáról szót ejtenénk, érdemes tisztázni, hogy mit ért a tudomány pedagógiai naturalizmus alatt. A pedagógiai naturalizmus azoknak a gondolati irányoknak, később tudatos mozgalmaknak az összefoglaló neve *Prohászka* idejében, amelynek képviselői a hagyományos pedagógiai gyakorlattal szemben határozzák meg önmagukat, elutasítják a direkt nevelői beavatkozást, a nevelés alapjává és kiindulópontjává pedig a gyermeki természetet teszik. Kortárs kutatók, így például *Németh András* e fogalom meghatározásakor a humanizmusban határozzák meg a jelenség gyökerét (*Németh és Pukánszky*, 1999. 245. o.). Ez a megközelítés már *Prohászka*nál is jelen van, noha a kérdés tárgyalását az antik görög kultúrában felbukkanó gondolatokkal kezdi. Manapság összefoglaló néven reformpedagógiaként emlegetik mindazokat a törekvéseket, amelyeket *Prohászka* még pedagógiai naturalizmus néven foglal össze. A fogalom hazai értelmezésének kialakítása szempontjából nagy jelentősége van az általa alkotott magyarázatnak, s konkrétan a korábban említett, az 1933–36-os *Pedagógiai Lexikonban* megjelent szócikknek.

Pályamunkájában és későbbi disszertációjában a naturalizmus eredeti forrásoként a sztoicizmust határozza meg, melynek képviselői zászlajukra tűzik a természet-elvűséget. A természet ebben az összefüggésben *Prohászka* szerint öntudatos princípiummá válik, és sokkal inkább eszmény, semmint adottság az ember számára. Amennyiben azonban új eszmény, úgy éppen az emberi kultúrával áll szemben, amely értelmezés már a fiatal *Prohászka* számára is elfogadhatatlan. Úgy véli, hogy a reneszánsz érleli meg a sztoikus gondolatot: „*Montaigne* az stoától vette

³³ Példák a későbbi felhasználásra: ELTE EKK Ms. F. 103/I/17-ben, a *Pestalozzi* előadásban (1941) egy bekezdés szó szerint olvasható. *A nevelés története a hellenizmus korában* ELTE EKK 1947/48/I. sokszorosításban – ELTE EKK Ms. F. 103/I/12 – és A platonista *Cicero* szövegben – Ms. F. 103/III. Kultúrfilozófia 7.

a természetesség jelszavát és a későbbi naturalistáknál is – bár talán csak sokszor közvetve – érvényesül a stoicizmus befolyása” (*Prohászka*, 1920. 2. o.).

Szövege bevezető lépései után végigtekinti az európai kultúra történetét, kimutatva azokat a pontokat, ahol a naturalizmus teret nyer. E térnyerés mindig az emberi kultúra hanyatlásával van összefüggésben. Azokkal a periódusokkal, amikor, ahogy fogalmaz: „az emberi akarat kimerül, amikor az eszmények elfakulnak, a belső hajtóerejük ellankad, és ez visszahat magára a kultúrára is; a fejlődés egysége és egyensúlya megbomlik, mesterkélttségbe vész; különbségek, fölszíniesség jutnak uralomra és ez a közlélekben sajátos feszültséget hoz létre. Ilyenkor azután élénken érezhetővé válik a természetes adottságtól való eltávolodás és föllép a naturalizmus, amely a tudományban és a haladásban akarja látni az elfajulás forrását és ezért követeli, hogy vissza kell térni ismét a természethez, az ösztönhöz, az egyszerű igénytelen életkörülményekhez, ahol megennyhülést találni és új erőt lehet meríteni” (*Prohászka*, 1920. 1. o.).

A disszertáció lényege tehát, hogy bemutatja a napjainkban is a neveléstörténeti kánonhoz tartozó gondolkodók életművének azon elemeit, amelyek összefüggésbe hozhatók a későbbi naturalisztikus pedagógiával. Kiemelten foglalkozik *Vittorino da Feltre*, *Rotterdami Erasmus*, *François Rabelais*, *Michel de Montaigne*, *J. A. Comenius*, *John Locke* életművével, hogy azután *Rousseau*-nál hosszasan elidőzzön. Ezután következnek a filantropisták, majd *Kant*, *Goethe* és *Pestalozzi*, *Herbert Spencer* és *Tolsztoj*. *Nietzsche* „felsőbbrendű emberét” is a természetelvűség produktumának tekinti, és mint ilyet végső soron pedagógiai problémának. A nevelés történetéből is jól ismert nevek mellett olyan életművekkel is foglalkozik, akiket ma már kevésbé ismerünk, de akiknek befolyása lehetett a jelentőssé váló alkotókra, s akiknek szövegeihez a több nyelven beszélő *Prohászka* hozzájuthatott.

Úgy tűnik, saját százada kritikus gondolkodóinak munkáiban is jártas volt, hiszen ismerte kortársai radikális retorikáját. Szövegében említi *Ellen Keyt*, aki szerint kollektív elbutulás felé irányítjuk iskoláinkkal az új generációt, *Heinrich Pudort*, aki a kortárs iskolákat börtönöknek tekinti, ahol megdermed a fantázia, és mások mellett *Paul Lacombe*-ot, aki szerint az iskola a kényszer és a megfélemlítés eszközeire támaszkodik.

A kultúrtörténeti áttekintés jó alapot nyújtott a számára ahhoz, hogy kifejtse saját nézeteit. *Prohászka* már ekkor is abban hitt, hogy a kultúra építésével az ember a fejlődést szolgálja. A kultúrának megvan az a sajátos funkciója is, hogy időnként eszközként bevethető legyen a természet visszahúzó erejével szemben: „A kultúra – és hasonló módon a tudomány és művészet, a vallás és erkölcs és a nevelés is – föllendülés a természet szigorú megkötöttségéből, törekvés egy – a tények világának elébe kerülő, magában álló és magában élő – eszményvilág felé és ennyiben gyakran határozottan küzdelem a természet ellen” (*Prohászka*,

1920. 1. o.). Úgy vélte, hogy az erőfeszítés, az önmegtagadás és a küzdelem, amely a kultúra elsajátításához kell, és amelyet a naturalisztikus nevelés hívei elvetnek, szükséges a jellem fejlődéséhez. A „pozitív” ráhatás a megítélése szerint nem erőszak a gyermekkel szemben.

Szövegének konklúziója határozott állásfoglalása ellenére mégsem az, hogy a naturalizmust teljességgel el kellene vetni. Kiegyensúlyozott hangvételű írásának végén olyan nézetrendszerként határozza meg a naturalizmust, amellyel gazdagítható a pedagógiai gondolkodás, de mint önálló konstruktív elmélet, véleménye szerint nem elfogadható.³⁴

Prohászka vizsgálja és avatása

A védés körülményeiről – a már korábban is idézett – naplójából értesülhetünk. Ebben részletesen, hosszan ecsetelve ír arról, hogy mennyire izgult, mennyire fáradt volt, és azt is hosszasan tárgyalja, hogy saját teljesítményével mennyire elégedetlen volt. Erről a napról – már-már túlzón – mindent leírt: mit vett fel, hogyan készült, milyen hatással voltak izgalmára a készülődés pillanatai. Végül szomorúan konstataálta, hogy az adott pillanatban izgalmában szóhoz sem jutott, talán korábbi teljesítménye okán kaphatott cum laude minősítést. A naplójába bejegyezte azt is, hogy elment *Pauler Ákos* várbeli lakására megköszönni segítő magatartását a doktoráltatásánál. Arról, hogy ez a fajta köszönet szokás volt-e, nincs tudomásunk, az viszont bizonyos, hogy *Prohászka*nak fontos lehetett, hiszen bejegyzést készített róla. Ugyanakkor *Fináczy Ernő*ről nincs hasonló bejegyzés, mégis valószínűsíthető, hogy őt viszont meghívták a családhoz ebédre vagy vacsorára.³⁵

A doktori szigorlat jegyzőkönyve szerint a doktorrá avatása 1920. július 31-én történt meg. A doktorrá avatás szertartása öt fő lépésből állt:³⁶ (1) a rektor megnyitotta a doktoravató tanácsulást, majd felkérte az egyik jelöltet, hogy adja elő kérelmét; (2) fogadalom, melynek során a doktorjelöltek esküt tettek; (3) felavatás; (4) doktorrá fogadás (a jelöltek a rektor és az öt dékán elé léptek és kezet fogtak); végül (5) a felavatottak egyike köszönetet mondott, majd a rektor elmondta jókívánságait, végül bezárta az ülést. *Prohászka* esetében azonban az avatást a Kar és a Kari Tanács szervezte és a jelölteket *Angyal Dávid* dékán avatta doktorrá, az ő aláírása szerepel *Prohászka* doktori oklevelén is.³⁷

³⁴ A disszertációról részletesen lásd: Pénzes Dávid: *Prohászka Lajos a pedagógiai naturalizmusról. Egy leendő kultúrfilozófus kritikai észrevételei a reformpedagógiákkal kapcsolatban.* (kézirat)

³⁵ Vö. EKK Ms F 103/XI – *Prohászka Lajos*hoz írt magyar levelek.

³⁶ ELTE EL F-II. Egyéb nyilvántartások és iratok. 5. doboz – A doktorrá avatás korabeli rituáléja a fennmaradt iratok szerint még az 1950–51-es tanévben is érvényben volt.

³⁷ EKK Ms F 103/7e (Mellékletek – 7. egység) – *Prohászka Lajos* bölcsészdoktori oklevele.

Prohászka élete a doktori után – összegzés

A doktori szigorlat után – 1923. február 1-jén³⁸ – *Prohászka a Klebelsberg Kuno* által alapított Országos Magyar Gyűjteményegyetem³⁹ könyvtárában kezdett dolgozni. A gyűjteményegyetem lényegében véve egy integrált intézmény volt, amely az 1922. évi XIX. törvénnyel jött létre. Magába foglalta az Országos Levéltárat, a Nemzeti Múzeumot, a Szépművészeti Múzeumot, az Iparművészeti Múzeumot és az Egyetemi Könyvtárat. Az intézmény egészen 1934-ig létezett, ekkor – az 1934. évi VIII. törvénnyel – megteremtették a Magyar Nemzeti Múzeumot, és egyben átszervezték a nemzeti közgyűjteményeket is. A könyvtár mellett megtartotta fizetés nélküli tanársegédi állását is. Rendszeresen publikált, valamint előadásokat tartott a Magyar Paedagógiai Társaság és a Magyar Filozófiai Társaság rendezvényein.⁴⁰

Mindezeken felül nem elhanyagolhatóak *Prohászka* külföldi útjai sem. 1924-ben és 1927-ben a berlini Collegium Hungaricumban tanult, majd Münchenben. Tanulmányokat folytatott Franciaországban és Angliában is. Ezen tanulmányutak közül kiemelkedik az 1924. évi út, amikor is megismerkedett és életre szóló barátságot kötött *Eduard Spranger*rel, a neves kultúrfilozófussal (barátságukról l.: *Mikonya*, 2010). *Spranger* hatása egyáltalán nem elhanyagolható, hiszen ő volt a szellemtudományos pedagógia megalapozója, amire építve *Prohászka* maga is belefogott saját kultúrfilozófiai alapozottságú pedagógiájának kialakításába (*Prohászka*, 1929).

1929-ben a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen (az intézmény névváltozatait l.: *Polyák*, 2014) habilitált.⁴¹ A habilitálását „elméleti pedagógiából” kérte, ehhez pedig korábban megjelent cikkeit nyújtotta be.⁴² A habilitációs dolgozatának a *Pedagógia mint kultúrfilozófia*⁴³ című cikkét jelölte meg. Habilitációs előadását 1929. június 3-án tartotta *Egyéniség és műveltség* címmel. A sikeres pécsi habilitáció átvételét kérte a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karára. A *Fináczy* által jegyzett *Előzetes jelentésben* indoklásként az szerepel, hogy a hetenkénti pécsi utazás „nemcsak tetemes időbeli veszteséggel jár, hanem szegény körülményei

³⁸ A habilitációjának anyagából tudható, PTE EL VIII. 107. e. 11. doboz 222/1928–29.

³⁹ A gyűjteményegyetem létrehozásáról lásd az 1922. évi XIX. törvénycikket a nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről és a megszűnéséről szóló, 1934. évi VIII. törvénycikk a Magyar Nemzeti Múzeumról.

⁴⁰ A Magyar Paedagógiai Társaságban elhangzott beszédekét l.: *Orosz*, 2008.

⁴¹ L.: a habilitációs anyagát: PTE EL VIII. 107. e. 11. doboz 222/1928–29. – Itt tartozunk köszönetet mondani *Ferenczi Rolandnak*, *Polyák Petrának*, hogy elérhetővé tették számunkra a habilitáció teljes anyagát.

⁴² *Pedagógia naturalismus* (1920), de ezzel a bírálók nem foglalkoztak (kéziratban maradása okán), *Vallás és kultúra* (1928), *Az élet mint tett és mű* (1926), *Pascal emlékezete* (1923), *Zur Theorie des Gegenstandes* (1927), *Pedagógia mint kultúrfilozófia* (1929).

⁴³ A kötet elérhető a Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívumában. l.: *Prohászka*, 1929.

közt elviselhetetlen anyagi áldozatot is jelent számára”, ezenfelül megemlíti, hogy a lelki szükségletei szempontjából is előnyösebb a pesti bölcsészkar, „mert minden szellemi érdek a mi egyetemünkhöz fűzi, ahol tanulmányait végezte”.⁴⁴ Majdnem napra pontosan egy évvel a pécsi habilitációt követően 1930. június 11-én megtartotta Budapesten is habilitációs előadását.

1932 és 1936 között jelent meg folytatásokban – a pécsi *Minerva* folyóiratban – legvitatottabb műve: *A vándor és a bujdosó*. Később kötetben, több kiadásban is megjelent (1936, 1941, 1991, 2005) mint esszégyűjtemény, amely a magyar nemzetkarakterológia – vitatott műfajával – a magyar néplélek leírására vállalkozott. Ez a publikációja a pedagógus körökön túl is ismertté tette a személyét. A *Szekfü Gyula* által szerkesztett *Mi a magyar?* (1939) *Prohászka* bujdosójára adott válasz volt (Kovács, 2007).

A harmincas években jelentősen hozzájárult az 1933–1936 között megjelent, első magyar *Pedagógiai Lexikon* szerkesztéséhez, melyben a pedagógiai naturalizmus magyarországi értelmezését alapozta meg. A szócikk a doktori kutatásai alapján íródott. Mára a pedagógiai naturalizmus fogalma a magyar neveléstudományi terminológiából kikopott, helyette más terminológiákkal fejezzük ki, fogalmazzuk meg azokat a tartalmakat amiket a *prohászka* definíciós leírás 1936-ban a *Pedagógiai Lexikon*ban adott. Noha még a legutóbbi, 1997-ben megjelent, *Báthory Zoltán* és *Falus Iván* főszerkesztette lexikonban is szerepel egy a pedagógiai naturalizmust magyarázó szócikk⁴⁵ – bár ez alaposabb vizsgálatot igényelne –, úgy tűnik, mára már egyetemi tankönyveinkben nem használják a *Prohászka*-féle terminológiát. Jó példa erre a 2005-ös *Neveléstörténet* tankönyv, amelyben sem *Prohászka Lajos* életművénél, sem pedig a különféle pedagógiai mozgalmak vagy azok előzményei kapcsán nem szerepel már ez a kifejezés (l.: *Mészáros, Németh és Pukánszky*, 2005).

Visszatérve *Prohászka* életére, 1949-ben a megváltozott politikai helyzet miatt távoznia kellett az egyetemről, kényszernyugdíjazták, majd megfosztották nyugdíjától és akadémiai levelező tagságától. Ugyan az 1956-os Balatonfüredi Pedagógus Konferencia utólagos meghívottjai között szerepelt, de nem ment el a tanácskozássra.⁴⁶ 1956-ban részlegesen rehabilitálták, szerény nyugdíjat kapott, 1957-től 1963-ban bekövetkezett haláláig a Magyar Országos Levéltárban dolgozott, fordított és szerkesztett. 1989-ben a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésén – posztumusz – visszaállította levelező tagságát.

⁴⁴ ELTE EL BTK – 1398. Dsz – *Prohászka Lajos* tanári képesítése. A habilitációs kérvényében egy önéletrajz is olvasható.

⁴⁵ L.: *Németh András és Zrinszky László* szócikkét. *Báthory Zoltán és Falus Iván* (1997, főszerk.): *Pedagógiai Lexikon*. Keraban Könyvkiadó, Budapest. 152. o.

⁴⁶ Konferenciáról l.: Balatonfüredi Pedagógus Konferencia, 1956. október 1–6. – Rövidített jegyzőkönyv – Pedagógiai Tudományos Intézet. Felelős kiadó: *Zibolen Endre* – 1957. <http://mek.oszk.hu/04200/04283/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)

Irodalom

- A budapesti királyi magyar tudomány-egyetem almanachja 1917–1918 tanévre.* Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest. 1917.
- Ballér Endre (1992): Folyamatosság a magyar neveléstudományban. *Magyar Pedagógia*, **92.** 2. sz. 107–118.
- Bársony István (2014): A Bölcsészettudományi Kar története 1949–1999 között. In: Papp Klára (szerk.): *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I.* Debreceni Egyetem BTK, Debrecen. 189–395.
- Breznysnyánszky László (2007): A neveléstudományi kvalifikáció és tudósutánpótlás a Debreceni Iskolában. In: Breznysnyánszky László (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata.* Gondolat Kiadó, Budapest. 359–375.
- Fináczy Ernő (2009): *Neveléstudományok a XIX. században.* <http://mek.oszk.hu/07200/07285/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)
- Golnhofer Erzsébet (2004): *Hazai pedagógiai nézetek, 1945–1949.* Iskolakultúra, Pécs.
- Kelemen Elemér (1992): A Magyar Tudományos Akadémia és a neveléstudomány. *Magyar Pedagógia*, **92.** 2. sz. 119–130.
- Kovács Gábor (2007): Mi volt a magyar 1939-ben és mi 2005-ben? A nemzet-karakterológia problémája tegnap és ma. *Magyar Tudomány*, **167.** 3. sz. 301–309.
- Lackó Miklós (1998): Egy nemes konzervatív. (A kultúrfilozófus Prohászka Lajos). *Történelmi Szemle*, **40.** 3–4. sz. 277–297.
- Ladányi Andor (2000): *Klebsberg felsőoktatási politikája.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Laky Dezső (1926, szerk.): *A m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem igazgatását érintő fontosabb törvények és rendeletek gyűjteménye.* Szeged Városi Nyomda, Szeged.
- Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (2005): *Neveléstörténet: bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Mikonya György (2010): Egy barátság töredékei – Prohászka Lajos és Eduard Spranger levelezése 1926–1963 között. In: Fenyő Imre és Breznysnyánszky László (szerk.): *Kutatás és képzés: In honorem Orosz Gábor.* Élmény '94 Bt, Debrecen. 53–64.
- Németh András (2001): A pedagógia egyetemi tudomány jellegének kialakulása és intézményesülése a pesti egyetemen. *Magyar Pedagógia*, **101.** 2. sz. 213–238.
- Németh András (2003): Osztrák tanügyi reformok és a pedagógia egyetemi tudománnyá válásának kezdetei. *Magyar Pedagógia*, **103.** 2. sz. 189–210.

- Németh András (2004): Egyetemi neveléstudomány – reformpedagógia – magyar oktatásügyi reformok. *Magyar Pedagógia*, **104.** 1. sz. 39–55.
- Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András és Pukánszky Béla (1997): Paradigmatikus irányzatok a magyar neveléstudomány fejlődéstörténetében. *Magyar Pedagógia*, **97.** 3–4. sz. 303–317.
- Németh András és Pukánszky Béla (1999): Magyar reformpedagógiai törekvések a XX. század első felében. *Magyar Pedagógia*, **99.** 3. sz. 245–262.
- Orosz Gábor (2004): Prohászka Lajos egyetemi neveléstörténeti előadásai. In: Németh András (szerk.): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 88–122.
- Orosz Gábor (2008, szerk.): *A korszellem és a nevelői felelősség. A Magyar Paedagogiai Társaságban elhangzott beszédek*. <http://mek.oszk.hu/06400/06427/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)
- Orosz Gábor (2010): Fináczy Ernő és Prohászka Lajos kapcsolata. In: Rébay Magdolna és Fenyő Imre (szerk.): *Felszántatlan területeken: tanulmányok Brezsnay László 65. születésnapjára*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Orosz Gábor (2012): Prohászka Lajos A mai élet erkölce című esszéketének írásáról, kiadásáról, fogadtatásáról. In: Pusztai Gabriella, Fenyő Imre és Engler Ágnes (szerk.): *A tanárok tanárának lenni...* Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, Debrecen. 315–342.
- Péntes Dávid (2013): A tudományos fokozatszerzés átalakulása 1948–1953 között Magyarországon. In: Baska Gabriella, Hegedűs Judit és Nóbik Attila (szerk.): *A neveléstörténet változó arcai*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest. 69–80.
- Percz László (2001): Az élet, mint tett és mű – Prohászka Lajos. In: Percz László (szerk.): *Szép rendbe foglalva*. ISTER Kiadó, Budapest. 207–227.
- Percz László (2007): „Magyar gondolkodás”: ázsiai vagy bujdosó? – Karácsony Sándor és Prohászka Lajos a „nemzeti filozófiáról”. *Magyar Tudomány*, **167.** 3. sz. 290–300.
- Percz László (2008): Antifilozofikus bujdosó. Prohászka Lajos és a „nemzeti filozófia”. *Világosság*, **49.** 1. sz. 3–13.
- Polyák Petra (2014): Az Erzsébet Tudományegyetem névváltozatai. *Per Aspera ad Astra*, **1.** 1. sz. 115–137.
- Prohászka Lajos (1920): *A pedagógiai naturalizmus*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Prohászka Lajos (1929): *Pedagógia mint kultúrfilozófia*. Egyetemi Nyomda, Budapest. http://www.mtda.hu/books/prohaszka_lajos_pedagogia_mint_kulturfilozofia.pdf (Letöltés: 2014. 07. 05.)

- Prohászka Lajos (2004a): *Az európai ókor neveléstörténete. Prohászka Lajos egyetemi előadásaiból 1.* <http://mek.oszk.hu/04100/04153/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)
- Prohászka Lajos (2004b): *Az európai középkor, reneszánsz és a 16. század neveléstörténete. Prohászka Lajos egyetemi előadásaiból 2.* <http://mek.oszk.hu/04100/04154/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)
- Prohászka Lajos (2008b): *Történet és kultúra.* <http://mek.oszk.hu/06100/06142/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)
- Prohászka Lajos (2011): *Az oktatás elmélete.* <http://mek.oszk.hu/09700/09775/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)
- Prohászka Lajos (2013): *A mai élet erkölcse.* <http://mek.oszk.hu/11700/11726/> (Letöltés: 2014. 07. 05.)
- Sinkovics István (1985, szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–1985.* ELTE Sokszorosítóüzem, Budapest.
- Tőkéczi László (1992): *Prohászka Lajos.* OPKM, Budapest.
- Tóth Gábor (1992): Az Apponyi Kollégium hallgatói. *Magyar Pedagógia*, **92.** 4. sz. 285–307.
- Vincze Tamás (2011): *Karrierutak és iskolateremtés a XX. század első felének magyar neveléstudományában.* Doktori disszertáció. Debrecen. <http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=7516> 20 (Letöltés: 2014. 07. 05.)